

A rendek mindenek előtt az alkotmányos és törvényes állapotok visszaállítását követelték. A legelső sérelem az volt, hogy a guberniumot nem választották, hanem kinevezték. A vita közben eddig nem hallott, új gondolatok és merész eszmék szálltak a levegőben. Kemény Dénes keményen kivágja: a legfőbb hatalom az államban a néptől származik és a követekek csak neki felelősek. Vagy: mióta Erdély a Habsburgok alatt van, az ország javára alig hoztak törvényt. Br. Huszár így menydörög: „a teremtőtől kegyelmet várok, az uralkodótól igazságot követelek s törvényes kívánalmaim teljesítését. Mi itt törvényhozó testület vagyunk, egy szabad nép képviselői. Ki áll még felettünk? Ki merem mondani: senki. Velünk szemben ismerek valakit. az uralkodót; de felettünk, ismétlem, senkit sem látok“. Wesselényi azt fejtegette, hogy ha az uralkodónak joga van egy törvényt megszüntetni, akkor az a joga minden törvénnyel szemben meg van; de akkor a nemzetnek is meg van ugyan ez a joga, megszüntetni azokat a törvényeket, melyek neki nem tetszenek, pl. amelyek a király iránti hűséget előírják. Ez már forradalmi hang! Javasolta, hogy kinevezett hivatalnokok rendeleteinek ne engedelmeskedjenek. Szász Károly azt fejtegette, hogy törvényeket csak a törvényhozó szüntethet meg. Bethlen János szerint az egyetlen biztosíték a törvények megtartására a lélekben s a nép erkölcsi erejében van. Emelkedett szellemű, új gondolatok, új szellemi életet termelő csirák.

A szász követek utasításában a többek között ez áll: „Ha Erdély egyesülése Magyarországgal szóba kerül, el kell utasítani, tekintettel ez ország politikai önállóságára s figyelemmel arra, hogy az ev. egyháznak Magyarországon nincsenek meg azon jogai, mint Erdélyben és az unitáriusok egyáltalában nincsenek elismerve.“ (Teutsch, id. m. 82.)

Még csak a választásokról tárgyaltak, mikor Wesselényi tűzcsóvét dobott a kedélyekre. Minthogy a kormány a nemzeti gyűlésben elhangzott beszédek kinyomatását megtiltotta, ő könyomatoson sokszorosította azokat s kiosztotta. Az országgyűlés ujjongva fogadta, az ifjúság fáklyászenét adott. A király 1835 febr. 6-án engedetlenséget, lázadást s a tárgyalások szándékos elhúzását hozván fel okul, az országgyűlést feloszlatta, minden újítást semmisnek nyilvánított s a követeket komolyan figyelmeztette, hogy azonnal haza térjenek s a közrend megzavarásától őrizzék meg.

1834 jun. 14-én (Fasc. XI. 28.) jön egy guberniumi rendelet, hogy magyarországi ifjak írtak az erdélyiekhez, hogy alkossanak politikai egyesületeket s kívánják a Magyarországgal való egyesülést. Erre a tanuló ifjak s kancelláriai irnokok Kolozsvárt összegyűltek, szervezkedtek, hogy a magyarorszá-

giaknak feleletet adjanak. Ez a dolog elvonja őket kötelességeiktől, a jó rend megzavarásával és saját kárukkal jár: efféle még éretlenek s ezért a főkonzisztórium az iskolai törvények értelmében szigorúan tiltsa el őket a gyűlések látogatásától, az iskolából való kizárás mellett. Aug. 14-én megismétli a rendeletet, most már azzal, hogy őfelsége Ferdinánd főherceg útján rendeli, hogy kihirdetessék s adott esetben, azonnal teljesedésbe vétessék.

A kollégiumban az olvasó és irodalmi kör megalakulása érdekében esténként folyó hangos tárgyalásokat és vitatkozásokat a kelet felőli sikátorban fel és alá cirkáló katonai járőr kihallgatta és feljelentette s csak az unitárius vallású guberniumi hivatalnokoknak sikerült az ügyet úgy intézni, hogy nem lett baj a dologból. Ez akkor történt, mikor a ref. kollégium alakuló irodalmi körét feloszlatták. A reform korszak nagy eszméi, az iskola minden elzárkozása mellett is, vagy talán épen annak következtében, megejtette az ifjúság lelkét s annál jobban hatalmában tartotta, mentől gondosabban óvni akarta attól Metternick kormányja.

Ez események közben halt meg Ferenc 1835 márc. 2-án. Magas guberniumi hivatalnokok, főispánok, nyilvánvaló erőszakosságnak nem akarván szolgálni, lemondtak állásukról. Az ellenzék, szinte az egész ország az volt, szervezkedett. Az új királynak hódoló országgyűlés 1837-ben Szebenbe hivatott össze. De előfordultak s részletesen megtárgyaltattak az egyházi sérelmek is. Az előlegesen orvoslandó sérelmek összeállítására kiküldött bizottság az *erkölcsi szabadság megszorítása* c. terjeszti be javaslatát s kéri a felséget: tiltsa el a guberniumot a protestánsok teológiai és szimbolikus könyveinek cenzurájától, törölje el a hathetes vallásoktatást, a vegyes házasságoknál engedje meg mindenik fél megesketését a maga papja által, válásoknál a per folytatását az alperes egyházi székén, törölje el egyházi gyűlések jegyzőkönyveinek felküldését, melyek felett a gubernium legujabban mintegy appellatorium fórumi tisztet kezdett gyakorolni, mert különben a protestáns egyházak ügyei más vallásbeliekből álló testület által igazgattatnának. Ezt a Lipót diplomája ellen behozott „újítás”-nak tekintik s ideszámítják a protestánsok válópereinek felebbezését az udvarhoz is matrimonii defensor által, valamint a hivatalok osztásában nyilvánuló részrehajló rendszert, kéri a prot. püspököknek a régi törvény szerinti címök megadását s az *erdélyi püspök* cím helyett az *erdélyi katolikus püspök* c. használatát. A gubernium az 1791. évi törvény ellenéne 1824-ben és 1836-ban ismételten megrendelte Br. Szepesy r. k. püspök sugalmazására, hogy protestáns püspök imprimaturja nyomán

könyv meg nem jelenhet addig, míg a gubernium meg nem vizsgálja és meg nem engedi. A lelkiismeret szabadságának korlátozása, mikor egyik vallás tagjait a többiekkel szemben kedvezésben részesítik. Egyházi igazgatásba polgári, sőt katonai hatóságok szólnak bele, „szokatlan” ünnepek (István király napja) megülését rendelik el. Amit a gubernium r. katolikus tanácsosai egyházi dolgokban külön ülésükben végeznek, a gubernium rendeletei gyanánt küldik ki. A művelődés szabadságának korlátozása, hogy jobbágyok gyermekeit az iskolától eltiltják. A külföldi egyetemekre utazást sokféleképen megszorítják, holott az Appr. szerint békés országokban csak hazaárulás esetében tiltható el valaki. Most hosszas utánjárás és Bécsben várakozás után, mikor „szegény ifjaink” pénze már elfogyott, megkapja a szabadságot, de tényleges gyakorlat szerint csak Berlinbe. A felterjesztés végén: „Haza törvényeink és szivünk szerint annyi, mint alkotmányos fejedelemség; borzasztó ránk a fejedelemlékiesség, de az alkotmánylékiesség is...” „Ujítással vádolnak minket, holott mi kívánjuk a régi törvény megtartását, mert tudjuk, hogy új törvényt hozni a régi helyett, míg nem áll az az elv, hogy a törvényt meg kell tartani, annyi, mint „talpnélküli feljülepítmény”.

Az országgyűlés „ideigleni” elnöke az ő felsége elé terjesztendő sérelmek között azt is javasolta, hogy a kinevezéseknél a négy bevett vallás jussára elegendő tekintet nem volt, a protestánsok egyáltalában nem elég mértékben részesítettek a hivatalokból, „az unitáriusok közül pedig csak egy lévén kinevezve, azok kitűnőleg elmellőztettek”. Mire a rendek határozták, hogy világos törvényeink, az Appr. és Comp, articulusok, a Lipót diplomája és az 1791. 20. és 53. c. értelménél fogva a törvényesen bevett vallásokat a kinevezések alkalmával egyenlő jussaikban megtartani méltóztasson. Hevesen kifogásolták a királyi levélnek azon kijelentését, hogy a r. katolikus püspök ezután is guberniumi tanácsosságot fog viselni, mert a többség nézete az volt, hogy az 1744. 7. t. c. által nem volt a püspökséghez kötve a tanácsosság, minthogy Mártonfinak 1718 ban a tanácsosság *non hujus vi Episcopatus, sed gratiae nostrae titulo* adatott s az utána következett Antalfi csak egy évvel később kapta a tanácsosságot, tehát nem a püspöki hivatal „járulatja”. A tanácsossági kinevezés nem fejedelmi jog, mert az 1790. törvény szerint csak választás útján lehet akárki s kinevezés útján a püspök is tanácsos. A hódolati törvénycikk magyarul szerkesztése ügyében különböző vélemények merültek fel s a végén abban az enyhébb formában mondták ki a határozatot, hogy ezúttal még deákul szerkesztik, de feliratban kifejtik azon szándékukat, hogy ezentúl magyarul

fogják írni. A gubernium javaslatára oda enyhítették, hogy a feliratban nem jelentik, hanem kérik a szándék elfogadását. A vallási és közművelődési ügyeket tárgyaló 12 tagu bizottságba a gubernium is nevezett ki tagokat, mit az országgyűlés az alkotmány „tetemes sérelmének” tekint.

Az országgyűlés az előleges sérelmek között azt is felsorolta, hogy a székely ifjúság az iskoláktól a szélbeli katonáskodás által elrekesztetik. A székely eleitől fogva — mondja a jelentés — a vármegyei nemesség fennmaradásának „planta iskolája” volt. Mióta azonban nagyobb része „eredeti szerkesztésének ellenére szélbeli katonáskodásra degradáltatott, a katonai hatóság mindent elkövet, hogy az ifjúság a virágzóbb főbb iskolákba ki ne jöjjön s akiket kibocsát is, mihelyt fegyverviselésre alkalmasnak találja, visszahívja, noha a Comp. még a külső iskolákba, országokba menőket akadályozni akarókra is átkot mond. A kézdivásárhelyi előiskola inkább káros, mint hasznos, mert ott előismeretekre tanítanak s felsőbb iskolákra ki nem bocsátanak, hanem katonai foglalatosságok tételére szorítják őket. A követek utasításul kapták, hogy e sérelmet „a székely nemzet alapos jussaival megegyezően” orvosolni igyekezzenek.

Az 1841—43. évi kolozsvári országgyűlés birálóbizottsága szintén felsorolja a már ismert vallási sérelmeket, melyek rendületlenül fennállanak, sőt egy s más tekintetben súlyosbodnak, pl. protestáns ifjaknak külföldi egyetemekre menését némely helyekre meg sem engedik. Az országgyűlés legnehezebb kérdése a nyelv kérdése volt, melyben kimondták: az ország nyelve a magyar, minden törvényt azon kell hozni, a gubernium, királyi tábla, kincstár, a magyar és székely nemzet nyelve, az egyházi ügyeket ezen kell vezetni, a katonai parancsnokság és erdélyi ezredek azon leveleznek, a vezénylet nyelve az, bélyegzőkön azt kell használni. A szász nemzet és a balázsfalvi iskolák is 10 év múlva azon leveleznek, ez az oktatás nyelve. Erdély unióját újból kimondta s a király elé terjesztette.

Az 1847. évi országgyűlés megalkotta a törvényt a magyar nyelvről, mely szerint a törvények ezután magyar nyelven szerkesztetnek, az országgyűlés jegyzőkönyvében, az udvarral való érintkezésében, a hivatalok azt használják s az anyakönyveket is magyarul fogják szerkeszteni.

Az 1848. évi 1. cikkely kimondja Magyarország és Erdély „eggyéalakulását”, a 8. c. a magyarországi törvényhozás 1848. évi 18. t.-cikkét a sajtó szabadságáról „ideiglen” Erdélyre is kiterjeszti. 19. c. kimondja a bevett vallások teljes jogegyenlőségét: 1. E hazában törvényesen bevett minden vallásfeleke-

zetek, melyek közé a nemegyesült görög szertartásúak is értetnek, nemzetkülönbség nélkül teljes és tökéletes jogegyenlőséggel birnak, mind vallásgyakorlási, mind vegyesházassági viszonyok, mind politikai igények tekintetében. 2. A hatheti oktatás és különböző vallásúaknak egymás iskoláiban tanulhatásuk iránt minden meg van szüntetve. Térítési izgatások és vallásbeli versengést előidéző tények, mint büntettek lesznek fenyítendőek.

Ez a törvény végre hosszas küzdelmek után nyugalmat hozott a lelkekbe.

12. fejezet.

Az unitárius közélet vezetői és a nemzeti szellem ébredése.

A magyar közélet szereplői két ellentétes irányú világfelfogás alapján állottak. Egyfelől voltak a konzervatív gondolkodású maradi öregek, másfelől a kor szabadelvű eszmeáramlataitól telitellelkű ifjak. Ferenc patriárchális abszolútizmusa olyan teherként nehezedett a közéletre, hogy a hivatalt viselők nem tudtak szabadulni attól. A cenzura, „ez a társadalmi vagy államéleti szörnyeteg” — amint e kor egyik lelkes fia Hajós János¹ nevezi — elfojtotta a szabadelvű gondolkodásnak legkisebb megmozdulását is. A francia forradalom szabadelvű eszméi, a Martinovics-féle összeesküvés gondolatvilága megremítette az uralkodót s kormányát a legreakciónáriusabb intézkedésekre sarkalta. A gubernium ennek a kormányzati szellemnek készséges megértője és végrehajtója volt. Lényegében nem igazi kormányzói szerv, csupán a Bécsből jövő rendeleteknek és az alulról jövő felterjesztéseknek átfutó állomása. Kezdeményező ereje és bátorsága semmi. Pusztá végrehajtója a felség akaratának. Természetes, hogy a gubernium hivatalnokainak, ha ott akartak maradni, meggyőződésük ellenére is ebben a szellemben kellett dolgozniok. Bölöni Farkas Sándort, korának e legképzettebb, legszélesebb látókörű, minden reformért és haladásért élő-haló fiát, ismételten mellőzik csak azért, mert tudják róla, hogy egész lélekből híve a szabadelvű eszméknek. Erdélyben 1811-től 1834-ig nem volt országgyűlés, épen azért, hogy ez a reakciónárius kormányzati szellem sza-

¹ A kolozsvári unitárius kollégiumbeli olvasó társaság irodalmi mozgalmi 1839-ben s Kriza János a cenzura ítélőszéke előtt. Ker. Magvető, 1893.

badon garázdálkodhassék. Az országos főhivatali állásokat nem az országgyűlés töltötte be, hanem a kormány kinevezések útján. Az így kinevezett hivatalnokok iránt nem volt meg a bizalom. Kemény Zsigmond szerint az ország kormánya a hivatalnokok szobája lett. A megyék élére szintén kinevezett biztosok kerültek választott főispánok helyett. A gubernium nem ismerte a nemzetiségi kérdést; de annál önzőbben örködött a nemzetségek, az arisztokraták és az uralkodó vallás jogai felett. Ilyen körülmények között a közügyek iránti érdeklődés és lelkesedés lassanként kihál a szívekből. Szellemi tespedés és álom üli meg a közélet mezejét.

Aztán pénzügyi és gazdasági okok még jobban halmozzák a bajokat. 1811-ben beüt a devalváció, a pénz elveszti értékének négyötöd részét. 1816–17-ben éhínség és az életnek evel járó tömeges pusztulása szakad az országra. 1821-ben a kormány rendeletet ad ki, mellyel megparancsolja a katonaszédést és az adó jelentékeny felemelését, burkolt formában és országgyűlés nélkül.

De a közélet folyamának törvényszerű rendje az, hogy minél nagyobb az elnyomás, annál erősebb és lángolóbb a lelkek visszahatása. A kimondott szó és gondolat elindul pályáján, melynek nincsenek korlátjai, sorompói s hiába állít bármely hatalom cenzurát elébe. A testvér magyar haza szellemi áramlatai áthatolnak ide is. Az 1791. évi országgyűlés — ha nem végez is sokat, — de a közélet különböző területein jelentkező ügyek megtárgyalására, előkészítésére bizottságokat küldött ki. A „19. század uralkodó eszméi” megtermékenyítik a lelkeket. Aranka nyelvmívelő társaság létesítésének gondolatától nyugtalan. Döbrentei megindítja az Erdélyi Múzeumot. A nemzeti gondolat lelkes terjesztésétől hangos a levegő. 1817-ben Németországban a reformáció háromszázados emlékezetét ünnepelik. A német ifjúság az abszolutisztikus kormányzást dicsőítő történelmi művet, egy tiszti kabátot, egy káplári pálcát és egy katonai copfot eléget. „Az ifjú Németország” nagy szájjal hirdeti a maga forradalmi, felforgató, szabados és féktelenkedő elveit. A német egyetemeken egy Niebuhr, egy Schleiermacher meggyőző ékes-szólással hirdetik a szellem hajnalodó életét. Az 1815. évi szentszövetség aláírásán még meg sem száradt a tinta, Ferenc már méltatlankodva állapítja meg, hogy „az egész világ megbolondult” (totus mundus stultizat).

Nem felesleges és nem mellőzhető a közállapotoknak és a közszellemnek ez a rajza. Mert amilyen a társadalom közszelleme, olyan az iskola is. Az iskola szervezete, belső élete tükre azoknak az eszmei áramlatoknak, melyek e kort mozgatják. Azok a vezető egyéniségek, akik a kollégium és az egy-

ház ügyeit intézik, kormányozzák és ellenőrzik, akik a tanítást végzik, szintén e két ellentétes világnézet, a reakcionárius abszolútizmus és a liberálizmus képviselői. Mindenek előtt ott van a nagytekintélyű Augusztinovics. Szegény sorból felvitte az ország egyik főhivataláig, a guberniumi tanácsossáig, majd az egyházban főgondnokságig. Rend, kitartó munkásság, kemény fegyelmezettség az, amit az ifjúságtól követelt. Túlszigorúnak mondják, aki néha kemény szavakkal dorgálta meg az ifjúság féktelenségeit. Hazafias érzéséhez szó sem fér, hiszen Farkas Sándor, aki minden, csak nem aulikus, legbizalmasabb barátja, valamint Körmöczi püspök is és Molnos, az igazgató, gyakori vendége. Buzogány, az ő életírója, aki a róla szóló ítéleteket enyhíteni próbálja, egy szóval sem tagadja a ridegségét, csupán azzal menti, hogy meg akarta védeni az ifjúságot az akkori kormány rideg eljárásától, erőszakos rendszabályaitól, „mi által mintegy maga ingerelte az érzékenyebb hazafi kebleket” és a tanítás ügyét, hogy a rendetlenségek tovább ne terjedjenek. Különben igazoltnak látja Augusztinovics elkeseredését, mikor látta, hogy atyai intései eredmény nélkül hangzanak el. Fényes pályája, melyen oly magasra emelkedett, azt diktálta neki, hogy az ifjúságot is erre az okos, hideg, körültekintő józanságra nevelje, amely őt felemelte. Nem tett engedményeket a korszellemnek és az ifjúság más életformát és tempót kívánó életének, habár lelke mélyén egy gondolat élt, melyet alapítólevelében úgy fejezett ki, hogy főcélja: „az ifjúságnak mind a tudományokban, mind a moralitásban leendő jobb móddali neveltetését” biztosítani.²

Másik nagytekintélyű vezető emberünk Sala Sámuel, Augusztinovicsnak 1834 óta ítélőmesteri állásában utóda, a kolozsvári nemzeti színház létesítésének úttörő munkása és testvére, Mihály, főkormányiszéki fogalmazó, 1812 óta a konzisztórium tagja, 1837—38. évi országgyűléstől főkormányiszéki tanácsosnak választva. Mindketten kiváló tisztviselők, de épen magas állásra jutásuk bizonyítéka annak, hogy — ha osztották is a nemzet aspirációit, de nagyon körültekintő és mérsékelt szellemben, mert amint Kőváry mondja: „Metternich vaskeze miatt akkor a liberálizmus szárnypróbálgatása csak a főrangúakat illette meg.”³ Sala Mihály volt az a felügyelő-gondnok, ki mint az 1832-ben az iskolai törvények revíziójára kiküldött bizottság elnöke, befolyását olyan irányban érvényesítette, hogy az ifjúság a törvények kihirdetésekor revoltált. Kőváry szavából

² Augusztinovics Pál életrajza. Ker. Magvető, 1868.

³ Szellemünk képviselői a millenium századában. Ker. Magvető, 1898.

különben — ha helyesen értjük — az a meggyőződés cseng ki, hogy a hazafias szellem ápolását és a szabadelvű eszmék nyílt vallását nem engedhették meg maguknak szegény emberek — csupán életfenntartásuk kockáztatásával. E csoporthoz kell számítanunk Körmöczi János püspököt, ki állásánál s az egyház multjának ismeretéből származó tapasztalatainál fogva természetesen a mérsékelt elem mellett áll. És végül Molnos Dávidot, akit Gyöngyösi István halotti beszédjében „mint buzgó és lelkiismeretes, erős fegyelmet tartó, kemény igazságú, szoros lelkiismeretű, született nevelőt és igazgatót” sirat el s azzal szemben, hogy „bosszus indulatunak s üldöző keménységűnek” mondják, azt fejtegeti, hogy milyen nehéz „egy ifjú társaság közigazgatójának” lenni, aki jobb kezében a jutalmat, a balban a vesszőt tartja s aki még a vakmerőket is megdöbbsentette egy Jesu bone! felkiáltással.

A vármegye emberei s azért szabadabb szelleműek kaáli Nagy Lázár és Daniel Elek. Előbbi, mint a kaáli Nagyok Kolozs-megyébe szakadt sarjadéka, 1790-ben Kolozs-megyei alispán, 1811-ben már mint főbirót az országgyűlés a színház építető biztosának választotta, 1807-ben iskolai felügyelő gondnok, 1809-től Kolozs-köri gondnok. Brassai meghívásának ő volt a kezdeményezője. Ő írt Daniel Eleknek, meleg szavakkal ajánlván őt a megüresedett tanári székre. Kőváry ezt nagy gondolatnak mondja akkor, mikor a Salák az udvari kancellária szellemét képviselték s épen ezidőtájtban — két évvel később — az egyik a kollégiumi gondnokságról le is mondott.⁴ Kora legmíveltebb, legszabadabb gondolkozású férfiúinak egyike.

Daniel Elek főgondnok a napoleoni idők után bekövetkezett reakció magaslatán, 1820-ban választatott főgondnokká. Előbb felsőfejér-megyei főispán, később az ország harmadik dignitáriusi állásában kir. táblai elnök. Helyzetét nem látom eléggé tisztán. Nagy Lázár gondolatát magáévá tevén, javaslatba hozza a zsinatnak Brassai megválasztását. De néhány év múlva Brassai reformjának elfogadása ellen ő tiltakozik s mikor a zsinat erre nem reagál, ő jelenti a dolgot a guberniumnak, hogy megakadályozhassa. Lelke egyik rétegében labanc, mint egyik őse, Ferenc, a másikban szabadelvű és forradalmár, mint másik őse Péter, aki Rákóczi megválasztásakor előtte vitte a fejedelmi buzogányt. És végül ott van Iszlai László, akit az 1838-ban lemondott Sala Mihály helyett választottak felügyelő-gondnoknak, Főkormányshévi „titoknok”, az 1837. évi országgyűlésen regalista, királyi hivatalos és természetesen aulikus. Az iskolai rendnek és fegyelemnek szigorú

⁴ Szellemünk képviselői a millenium századában. Ker. Magvető. 1899.

őre, mert mint guberniumi hivatalnok ismeri annak szellemét, napról-napra látja, mennyire sürgeti a gubernium a féktelenkedő ifjúság rendben és fegyelemben tartását. Kőváry szerint „egyike legjobban rátermett iskolai felügyelő-gondnokainknak”, aki a tanulás mellett az ifjúság esztétikai nevelését is sürgette. Irnokával daloskört szerveztetett s később a harmoniát tanító Erkel Ede fizetését ő maga fedezte.

Ezekből állott az a kör, mely hivatását abban látta, hogy vallásunk nehezen kivívott jogait védelmezze, az iskolát a maga konzervatív felfogása szerint vezesse s óvja attól a szabad szellemtől és nemzeti gondolattól, mely napról napra nagyobb erővel foglalta el a lelkeket.

Az egész magyar közoktatásügynek 1791 óta a legtöbbet vitatott, legégetőbb pontja a magyar nyelv tanításának kérdése. A magyar nyelvi mozgalom Bessenyei és Révayék korában még csak irodalmi szempontoktól irányított általános kultúr-törekvés. Ők még csak a magyar nyelvtől elidegenedett főurak, asszonyok, városi polgároknak a magyar nyelv számára való visszahódítását sürgették. A Mária Terézia 1777. évi Ratioja még nem ismeri a nemzeti nyelv problémáját. A felvilágosodás rationalis szellemétől átítatott lelkű II. József germánizáló rendeletei meg éppen ellenséges csillagzat alatt születtek. De a visszavonásuk nyomán keletkezett nemzeti lelkesedés szülőforrása lett egy oly mozgalomnak, amely egy félszázad múlva a magyar nyelvet az iskolában természetes jogaihoz juttatta. Az 1792., 1805., 1807. és 1808. évi magyar országgyűlések határozatai kívánják, hogy a magyar nyelv az iskolában rendes tantárgy legyen. A kívánság azonban hosszú időn keresztül marad még *pium desiderium*, pedig a különböző módokon nyilvánuló közvélemény állandóan követeli, hogy a holt latin helyett a tanítás nyelve a magyar legyen. E közvéleménynek meggyőző és ellenállhatatlan okfejtéssel adnak hangot br. Mednyánszky Alajos és Czuczor Gergely⁵. Az első fejtegetésének eredménye az, hogy mind az alsó, mind a felső iskolákban a tanítás nyelvül a magyart kell bevezetnünk s a latin nyelven, retorikán és poetikán kívül a többi tárgyakat magyarul kell tanítanunk. Számol előre minden elképzelhető ellenvetéssel s fölényes módon cáfolja azokat. Czuczor éles bírálatot mond arról „a fonák állapotról”, hogy nemzeti nyelvünket csak futólag, mintegy függelék gyanánt tanulja a tanuló. S ezt is hogy? 1791 óta hetenként két órában a magyar nyelv tanára összegyűjti a gimnázium mind a hat osztályából a tanulókat egy terembe, így a 8—9 éves kisfiu egy leckét hall és tanul a

⁵ L. Kornis Gyula idézett tanulmányát.

16—17 éves ifjúval. Az V—VI. o. humanista ugyanazt hallja és tanulja, amit 6 évvel azelőtt principista korában hallott és tanult. Az 1806. évi Ratio hangsúlyozza ugyan a magyar nyelv tanulásának hasznát, s meg is szabja, hogy egy tanár tanítsa, de semmi egyéb utasítást nem ad. 1814-ben a helytartó tanács elrendelte Versegly Epitejének tankönyvül való használatát. Magyar nyelvtant latin nyelven! Aztán milyen magyar nyelvtant! Öt évig tanulják az ízekre tépett nyelvtani szabályokat, hogy a végén sületlen versfaragással töltsék idejüket ahelyett, hogy Virágot, Kisfaludyakat, Berzsenyit olvasnák. De még mindez nem elég. A diákoknak az anyanyelven való beszéd egymás között is meg van tiltva. Még játék közben is latinul kell beszélgetniök szigorú büntetés terhe alatt. „Mily kínnal, mily fülsértő hangokkal s mennyi barbarizmussal megyen ez véghez!”

Ez volt a helyzet, mikor az 1825. évi magyar országgyűlés országos bizottságot küldött ki azzal a megbizással, hogy az 1791. évi munkálatok alapul vételével az egész közoktatási rendszer ügyében új reformjavaslatot dolgozzon ki. A bizottság előadója Mednyányszky. Reményünk lehet, hogy ismert szabadelvű nézeteit érvényesíti. Ám reményünk csal. A bizottság a magyar nyelvet heti két órában kötelező rendes tárgyként javasolja tanítani. Ez nem vívmány. Talán az tekinthető annak, hogy a magyar nyelvtant magyarul kívánja tanítani. S ezen kívül még egy tárgyat, a vallástant! De megszerkeszti *a magyar nyelvtanítás első tantervét*. Cél: ugyanaz, mi a latin tanításnál, t. i. retorikai műveltség megszerzése, csak hogy magyar nyelven. Haladást jelent az 1806. évi Ratioval szemben az a felfogása, hogy a latint nemcsak azért kell tanítani, mert a hivatalos élet nyelve, hanem azért is, mert enélkül magasabb irodalmi műveltség és ízlés nem szereshető.

A bizottság munkáját *Opinio* címen kiadta s megküldötte hozzászólás végett az összes törvényhatóságoknak. Felemelő látni, hogy milyen meleg érdeklődéssel és honfiúi buzgósággal vitatják országszerte az iskolaügy kérdéseit úgy, hogy Kornis szerint „a magyar társadalom talán azóta sem érdeklődött ilyen egyetemesen a közoktatásügy kérdései iránt”. De a bizottság hiába készítette el munkáját: a király az oktatásügy rendezését felségjognak nyilvánította, miért az ez irányu törvényhozás feleslegessé vált.

Sajátságos jelenséggel találkozunk a magyar tanítási nyelvért folytatott küzdelemben. Azzal t. i., hogy akik az anyanyelv és a magyar szellemű műveltség érdekében harcot indítanak a latin egyedüli uralma ellen az iskolában, épen azokkal kerülnek szembe, akik ősi magyar hagyományok és

meggyökeresedett nézetek védelmében óvják és megőrizni ohajtják a latin jogát. A közélet, a hivatalok, a tanítás nyelve a latin volt s aki azt támadta, az a nemzeti magyar élet hagyományait támadta.

Maradt minden a régiben. A tanuló két életet élt. Egyiket benn órán, ahol hallgatta és másolta a száraz, rideg, scholasztikus latin előadásokat. Másikat künn a maguk diáki társadalmában, melyben a nemzeti nyelv és irodalom problémáit magyar nyelven olvasták, tárgyalták és vitatták. Milyen fájdalmasan jellemző, amit Kriza mond magáról, hogy csak 18 éves korában s „mint egy történetből“ kapott néhány újabbkori magyar írot, mint Kazinczy, Fáy András, „többre nem is emlékszem, hogy olvastam vagy ismertem volna 19 éves koromig“.⁶ És hogy úgy bele jött a latin disztichonok készítésébe, hogy a magyar versekre nem kapott oly szép lectákat, mint a latin versekre. Mintha a Himnusz halhatatlan költőjét hallanók, aki — saját vallomása szerint — 13 éves korában jobban tudott latinul, mint magyarul.

Mikor aztán a nemzeti szellem megérintette fuvalmával a lelkeket, nálunk is egy kezdetben bártortalan, tapogatózó, később mind élénkebbé és öntudatosabbá váló fejlődés indul meg, míg Brassával győzelemre jut a nemzeti nyelvű tanítás ügye.

A fejlődés új irányát Daniel Elek főgondnoknak a hívekhez küldött, adományokat kérő leveléhez kötjük. Eddig mindig csak az épületekre, tanári fizetésekre, a tanulók segélyezésére kértek. A főgondnok 1806-ban levelében most új hurokat üt meg: adományokat kér, hogy az ifjúság számára könyveket vásárolhassanak, hogy olvashassanak és önmívelés által haladhassanak. Ez új dolog volt: eddig az életről kellett gondoskodniok, most már-már idejük jut a szellem táplálására is.

Kozma Gergely (1774—1849), Homoródszentmártoni Gedő József (1778—1855) és Szabó Sámuel már a század elején irodalmi triumvirátust kötnek.⁷ Az első akkor szentgericei pap, a második a vásárhelyi kir. táblán fogalmazó, a harmadik keresztúri igazgató. Az elsőnek már fordításai, színművei és beszédjei jelentek meg. A második a Teleky-könyvtár szorgalmas olvasója. A harmadik nagyképzettségű tanár, sok kéziratban maradt könyv szerzője. Mindhárom lelkes híve a nemzeti irodalom fejlesztésének. „Meleg lélekkel fogadtak minden esz-

⁶ Önéletrajza. Keresztény Magvető, 1912.

⁷ Kozma Ferenc: Kozma Gergely. Életrajz irodalomtörténeti adalékokkal. Ker. Magvető, 1876. — Buzogány: Homoródszentmártoni Gedő József életrajza. U. o. 1878. — Kőváry Gedőről u. o. 1899.

mét, mely nemzeti életünk fölébredését, megújulását s különösen nyelvünk és irodalmunk s ezzel nemzeti művelődésünk fejlesztését célozták", mondja Buzogány. Magyar Auróra címen folyóiratot szándékoztak indítani, de Cserei Farkas és Sándorfi megelőzték s tervüket elejtették. Céljuk: a magyar nyelvnek eredeti tisztaságban fenntartása s elővitele. Kozma egy temetési beszédjében egy csomó új gondolatot pendít meg. Sürgeti a modern nyelvek tanítását. Németországban már széltében ismeretes, nálunk még egészen új gondolat 1802-ben! A tanítás nyelve legyen a magyar, hogy mentől jobban haladhassanak a tudományokban. Létesíteni kellene a gyermekek hajlama szerint különböző szakiskolákat. Tanítani kellene a pedagógiát. Az iskolák elhelyezése nagy városokban nem helyes. Hitler Németországában egy forradalmi nevelési és tanítási rendnek ma vezető gondolata. A vidéken kisebb helységeekben kellene elhelyezni, ahol a testi nevelésre több alkalom van s kevesebb az erkölcsi romlásra. És a felekezeti elfogultság helyett a munkás, türelmes, felebaráti szeretetet kellene hirdetni és tanítani. Mennyire megtermékenyítette lelkét Raimer, kinek a természeti vallásról írt elmélkedéseit fordítja. A francia és különösen a német felvilágosodás eszméi ütköznek ki minden sorából. Marosvásárhelyt, ahol gyakran találkoznak, akkor az Aranka György táblai elnöktől támasztott és ápolt irodalmi mozgalom magas hullámokat vert. Mindháromnak nemes szenvedélye az irodalom és színügy pártolása, melyet magyar darabokkal és fordításokkal akarnak ellátni. Mindhármán szenvedéllyel gyűjtik a magyar könyveket. Kozma nem is magáéinak tekinti könyveit, hanem mindenkiének, aki olvasni akar, szívesen adja oda mindenkinek s csak azt kéri, hogy hozzák vissza. Gedőnek, ki távol lakik Kolozsvártól, valósággal könyvbizományosa Bölöni Farkas Sándor, aki minden új könyvet megszerez számára. Kazinczy nagy melegséggel szól a széplelkű Gedőről, kinek irodalmi kérdésekben helyesebb az ítélete, mint íróink fele részének. A könyvszerzés és olvasás nemes szenvedélye egész életén kíséri s könyvtárát a kollégiumnak hagyta, mert abban nyerte — úgymond — „a literatura iránti elolthatatlan hajlamát s ennél fogva csekély tehetségéhez képest könyvszerzési buzgóságát“.

Ott van a mi nagy Brassaink méltó apja, valósággal rabja és szenvedélyes olvasója az új könyveknek, melyeknek sorában ott látjuk fia értekezéseit és könyveit, Salzmann Rák-könyvecskéjét, melyről csendes gúnnyal mondja, hogy olvassák ugyan némelyek, de nem értik, Teschedik műveit, a Stadiumot, a Balitéleteket, a Konversations-lexikont és Bugáth és Schedel orvosi tárát, melyet aki olvas, annyi „mintha egy tudományos

egyetem hallgatója volna". Tele van a lelke a filantrópisták humanus gondolataival, a „valóságos megvilágosodás” égető vágyával és Sebes Pál torockói rektort kérve kéri és ismételten sürgeti, hogy vegyenek jó könyveket és olvassanak, nehogy „a világ hálátlanságáért könyvgyűlölő legyen”, mert különben elmarad „a sebes lépésekkel haladó világ geniusától”; ne álljon be azoknak a pipa-collectoroknak sorába, „akik az esztendő folyását azzal mérik, hogy minden évben eggyel szaporítják pipáik számát”. A száz esztendőn keresztül tanuló fiúnak hasonlóan állandóan tanuló apja, aki kijelenti, hogy „az iskolák iránt nagyon kényes izléssel vagyok, akinek fiához méltó finom nyelvészeti megjegyzései vannak, aki a fordítókról azt mondja: „minden sorukból kitetszik, hogy sem magyarul, sem németül nem tudnak”. Mintha fiát hallanók, aki a 40-es évek közepén ezzel a megállapítással kezdi küzdelmeit a magyartalanságok ellen. Csak abban térnek el, hogy az apa Kazinczyról azt mondja, hogy „igaz fordító volt, nem nyögő”, a fia pedig az idegen mondatfűzések beárasztásával épen őt vádolja. Abban is egymásra ütnek, hogy az apa „megszégyenlette magát, hogy oly kevés unitáriusra akadt” a kolozsvári Prédikátori Tár előfizetői között, amit annak tud be, hogy belső emberek ujságokat, folyóírásokat nem olvasnak s fájdalommal kiált fel: Messze vagyunk még mi attól, amihez közelítenünk kell!”⁸ 10 évvel azután fia épen ebben a gondolatkörben mozog, midőn az elmaradott, alig pislákoló középkori mécsesű iskolát az új kor Lagrandi lámpájával hasonlítja össze.

Az öreg Brassai érdeklődése, épen mint fiáé, egyetemese irányú, nem korlátozódik kizáróan a magyar nyelv és irodalomra. Ilyen irányú az Aranyosrákosi Székely Sándor érdeklődése, aki már mint südő diák csatlakozott az 1814—18 évek között a Döbrentei irodalmi köréhez, kiről hálásan zengi az akkori idők klasszikus stílusa szerint:

És honni lantot nyújtál ifjainknak
S óhajtvá intéd őket zengeni,
Felvonja húrját már a lantverő
S szokatlan ének zengedez körüle.

Ezt a *honni lantot* az iskola nemcsak nem adta, de tiltotta s a *szokatlan éneket* minden lehető módon üldözte. S mégis *A székelyek Erdélyben*, „egy csodálatos sugallatnak” ez a műve, (Schedel—Toldy) az unitárius kollégium padjai között született meg oly korban, „melynek nem volt jelene,

⁸ Brassai Sámuel alsószentmihályfalvi pap levelei Sebes Pál torockói igazgatóhoz. 1830—1836. Ker. M. 1892.

jövendője alig, a múltból pedig az egy hadi dicsőség ragyogott által a szintelen jelenbe: az arra emlékeztetés volt egyedül képes önérzetet kelteni a nemzetben". A serdülő diák az iskola padjaiban Árpád, Őrs és Vérbulcs harcias alakjait rajzolgatja fantáziájában, pedig tanáraitól csak Apollóról, a Nymphákról és Charisokról hall praelectiokat.⁹

Nagyajtai Kovács István, egyike kora legképzettebb történettudósainak, a Tudományos Akadémia tagja, 1817–21. években a kollégium tanulója érdekes képet nyújt jegyzeteiben¹⁰ az akkori iskola belsejéről. Brassóban, hová a német elsajátítása végett ment nyaranta, két nyarat töltött s itt olvasta Kleist, Matthison, Körner verseit, Schiller drámáit. Keresztúron azonban mint poetica- és rhetoricaosztálybeli diák „örömestebb veddegeltem a magyar költők munkáit, melyeket a marosvásárhelyi könyvárusok keresztúri sokadalmak alkalmával hozogattak". Ilyenek voltak: Baróthi Szabó, Rájnis, Gyöngyösi. Kisfaludy Himfi szerelmei, Csokonai poetikai munkái, Berzsenyi, Dayka, Kis János, Kazinczy munkái 9 kötetben. Utóbbiról azt mondja, nem tudott semmit róla, de látta könyveit a könyvárus polcain s gondolta, ki annyit írt, nevezetes írónak kell lennie. Megvette. „S mennyi gyönyörűséget találtam bennük"! Milyen sírnivalóan szomorú helyzet, mikor az iskola annyira tájékozatlanul, sőt szomjan epedni hagyja az ifjúság lelkében már ébredezni kezdő sejtelmeket és vágyakat.

Ehez a liberális szellemű, minden reformért és haladásért, a magyar kultúra haladásáért égőlelkű ifjú gárdához tartozott, mint a legelsők, legképzettebbek egyike Bölöni Farkas Sándor. 1805–15-ig a kollégium növendéke, azután joggyakornok Marosvásárhelyt az ifjú Wesselényivel, kivel haláláig bizalmas meleg baráti viszonyban élt. A főkormányshéknél liberális voltáért bizalmatlan, sanda tekintettel kísért személy, kit ismételten mellőznek, mert mint mondja: „ultráskodó politikus, ábrándozó, amerikai bolondságokkal telt fejű, titkon a liberálisokkal tartó, hivatalt nem szerető, gyanús karakterű vagyok nekik: alkotmányhűségem, haladást, javítást, szabadságot terjesztő írásaim s beszédeim azok, mikért bűnhödnöm kell".¹¹ 1836-ban az országos színügyi bizottság titkára s így a szellemi irányítás az ő teendője. Szíve minden dobbanása a

⁹ Kanyaró Ferenc, Aranyosrákosi Székely Sándor. Ker. Magvető, 1897.

¹⁰ Emlékjegyzetek nemzetségemről, tanulói s hivatalnoki életemből. Ker. Magvető 1873.

¹¹ Dr. Oberding József György, A kolozsvári Gondoskodó Társaság, Erdélyi Múzeum, 1934. Jakab Elek, Bölöni Farkas Sándor és kora. (Politikai és irodalomtörténeti tanulmány. K. Magvető, 1870. Dr. Kiss Ernő, Bölöni Farkas Sándor, Kolozsvár, 1902.

nemzeti irodalomé, melyet nemcsak írásaival, hanem a könyv-vásárlással és gyűjtéssel szolgál. Sőt Széchenyi eszméit Széchenyi előtt már megtaláljuk nála, ha nem is oly tudatos és határozott formában. Nagy örömmel hirdeti mindenfelé, mikor Széchenyi és Wesselényi a reformokat megindítják. „Még soha egy magyar könyv is nagyobb behatást nem csinált Kolozsvárt, mint Széchenyié a „Lovakról“, írja Gedőhöz. Széchenyit és Wesselényit oly házaknál is olvassák, ahol imádságos könyvön és contractuson kívül egyéb magyar írást nem olvasnak.“ A Hitelről azt írja Gedőnek: „épen mintha szívemből volna kiírva. Ezen tárgyról én sokat elmélkedtem, de se nyelvet, se formát nem tudtam adni gondolataimnak. *S mely meglepő nekem itt magamat látni?*“ A Hebet és Aurorát olyan házakhoz is bevitte, ahol eddig magyar könyv nem forgott. Döbrentei Pestre költözésekor írja Gedőnek: „átok alatt meghagytam, hogy a magyar szót oda is hozza be.“ 1829-ben nagy az öröme, „hogy Kolozsvárt a legelső magyar ételcédulát folyamatra hozhatta.“ *Északamerikai utazásával* erkölcsi forradalmat idézett fel a lelkekben a politikai és társadalmi viszonyok felfogásában. Döbrentei emphatikusan kiált fel: Áldásom rád Északamerikai utazásodért. Széchenyi meg azt írja neki: „Szébb ajándékkal senki meg nem tisztelte a magyar hont és királyságot.“ Pedig — mondja szerényen — „ő csak oly dolgokat írt meg, melyeket másutt mindenki tud, csak nálunk ujságok azok.“ Megalapítják a kaszinót, Széchenyi példájára, melynek célja: a műveltebb társalkodás, nemzetiség előmozdítása, a közértelem és érzés terjesztése. A tagok megindítják a Vasárnapi Ujságot, melynek célja: a nevelés által a serdülő generációt formálni, könyvek s nevezetesen folyóírással által a meglettebb értelmet érlelni. Az ő lelkében fogamzott meg először Erdélyben egy országos múzeum eszméje. Amit Széchenyi csinált künn Magyarországon, ugyanazt, ugyanolyan szellemben csinálta itt kisebb körben Bölöni Farkas Sándor és híveinek köre. S amit künn a társadalomban csinált ő, ugyanazt csinálta — mint látni fogjuk — az unitárius kollégium ifjúságának egy komoly, lelkes csapata. Bölöni Farkas Sándor a nemzeti eszméért hevülő, az önképzést célul tűző komoly ifjúságnak valószínű mentora. Az ifjúság védnökül kéri meg, hogy védve legyen a kívülről és belülről várható gyanúsító spiclikedéstől. Ő meg örömmel vállalja e pártfogói szerepet, nem a hivatal külső díszéért, amire nem vágyott, hanem azért, mert égett a nemzeti irányú haladás szüntelenül nyugtalan vágyától.

Brassai tanárrá választása a szabadelvűek győzelme volt az aulikusok felett. Hogy milyen mélyen élhettek a lelkében e korból szerzett emlékei, mutatja az, hogy még 90 éves korában

is némi bosszúsággal gondol a vaskalaposokra, akik őt revólucionáriusnak tartották. Tanártársai is hidegen és bizalmatlanul fogadták, saját hírüket és tekintélyüket féltették. Az ifjúság azonban már ismerle hírből, szerette s megválasztásakor fátylós énekekkel tisztelte meg. Wesselényi nagy elismeréssel nyilvánította tetszését a választás felett. Beiktatása „a felesen megjelenendő hallgatók tekintetért” magyarul történt. Mikor 1837 márc. 3-án először lépett a tanterembe, Gedő László beszéddel üdvözölte, mint olyant, ki „hosszú éj után várt napot hozott iskolánk egére”. Brassai belépése fordulatot hoz be az iskola életébe az új kor szellemi áramlatai, reformeszméi irányja felé. Segítőtársul állott mellette a különben épen nem harcos természetű, szelidlelkű Kriza, ki csak most jött haza külföldről s kit az ifjúság szintén nagyon szeretett. Napirenden van az iskolai új törvénykönyv megalkotása. Az ifjúság mind-egyre eléáll kívánságaival, amelyek az új idők követelményeit jelentik. Önképző-körükben csak úgy röpködnek a reformkor vezető eszméi, az alkotmány, népjog és szabadság jelszavai. Új hangot hoz be a tanár és tanítvány közötti érintkezésbe. A tanár leszáll az Olympusról s tanítványa melegszívű, sorsa iránt érdeklődő idősebb barátja lesz. Enyhül a kisebb tanulók fegyelmezése. „A 25 bot udvari legényeknek való”, szokta mondani. Brassai belépésével, a magyar nyelv térfoglalásával, új tanulmányok bevételeivel, a fegyelmezés szelidülésével új korszak nyílik meg a kollégium életében.

13. fejezet.

A szabadságharc előtt és alatt.

A pesti márciusi ifjúsági mozgalmak híre nemsokára eljutott Kolozsvárra is. Az ifjúság itt is megmozdult. Amint Benczédi mondja, „sturm petícióval” rohamozta meg a konzisztóriumot s követelte az uniformisról szóló összes törvények azonnali törlését. A tanács mit tehetett volna egyebet a kedélyek általános izgatottsága közepette s a kérés, jobban mondva a követelésnek szokatlanul heves hangja és támadó jellege mellett? „Tekintve a jelen körülményeket”, törli a törvényeket s megengedi a tetszés szerinti „köntös” viselését. E határozat híre kiment Keresztúrra is s a konzisztórium májusi ülése már a keresztúri diákok ugyane tárgyú kérésével foglalkozik. Megengedik, de most már nemcsak nekik, hanem a tordai diákoknak is, akik a máj. 25. ülésen azt is kéri, hogy a templomban éneklés alatt leülhessenek, „mivel az mint régi szokáson alapult mód leélte magát”. Természetesen teljesítik azt is. Ez

időben foglalkozik a repr. konzisztórium a zsinat idejének kitűzésével. Márc. 26-ára elhalasztják a kitűzést „hazánk jelen viszonyai között a körülményeknek hova leendő fejlődése és bizonytalansága tekintetéből”. De ápr. 16-án kitűzik jun. 18-ára. Ápr. 18-án tárgyalják az 1848. évi 20. törvénycikket, mely az unitárius vallást Magyarországon is bevett vallásnak nyilvánítja. A vallásszabadság elvét Magyarországon Kölcsey hirdeti először. Az 1832—36. országgyűlésen már szó esett az unitáriusokról, kikre Helmezy lapja, a Jelenkor, terelte a figyelmet. A vallásügyi kérdések tárgyalása közben Bereg vármegye kívánta, hogy „minden keresztény pap és minden keresztény a két magyar hazában — minthogy Erdély visszakapcsolása reményeltetik — *ideértve az unitáriusokat is* — egyenlő joggal birjon”; kívánta a kongrua rendezését is oly módon, hogy az összes papokat a vallásalapból fizessék. Az indítvány a főrendek ellenzésén elbukott. Az 1839—40. és 1843—44. évi országgyűléseken az idő nagy részét vallásügyi sérelmek foglalták le. Az unitáriusokról való törvényes intézkedést nem elvi megfontolások, hanem közigazgatási nehézségek kerítették szőnyegre. Az 1836. évi 21. t.-c. ugyanis Kraszna, Zaránd és Közép-Szolnok megyéket és Kővár vidékét visszacsatolta Magyarországhoz. Ezekben unitáriusok is laktak. Szatmár megyében Farkasaszóban 1841-ben egy unitárius akart letelepedni, de egy megyei esküdt kiutasította, mert vallása miatt Magyarországon lakni nincs joga. Az 1839—40. évi diétán a rendek e törvényjavaslatot terjesztették elé:

Az unitárius vallás törvényesített vallásnak nyilatkoztatik; ennél fogva:

1. Az unitárius vallást követők a magyar szent korona alatt vallásukat mindenütt szabadon és nyilvánosan gyakorolhatják.

2. Mindazon polgári jogokkal egész kiterjedésben felruháztatnak, melyekkel a ker. vallású törvényesített egyéb felekezeteken levő hazai polgárok birnak.

Azonban a főrendek ellenzésén megint elbukott az ügy. Az 1843—44. évi országgyűlésen az 1843 jun. 12.-iki 16. kerületi ülés végzése megállapítja a rendek követelését: *a vallásbeli tökéletes viszonyosság külön elvben kimondandó*. Mivel azonban nem bíztak abban, hogy ilyen alakban a főrendek elfogadják, a jun. 14.-i ülésen az unitárius vallásra nézve minden vita nélkül kimondották, hogy az 1839—40. évi országgyűlés alsó táblájának üzenetét és törvényjavaslatát egy értelemmel felküldik ismét a főrendekhez és sürgetik, hogy törvény váljon belőle. A főrendek most szó nélkül elfogadták, de mégsem lett törvény belőle, mert most már a király tagadta meg

hozzájárulását. A főrendek között voltak, akik az unitárius vallás befogadását a részek visszakapcsolásáig akarták halasztani, de a többség kimondotta, hogy „az unitáriusok bevétele, mint amely a haza boldogságára s virágzására, a nemzetiség emelésére oly jótékony hatást fog gyakorolni, kár nélkül a részek visszakapcsolásáig nem lehet halasztani“. Ez a határozat mutatja, hogy vallásunk ügye a közigazgatás jelentéktelen szorítójából elvi magaslatra emelkedett s nemzeti ügyé lett. Tudni kell azonban, hogy a vallási viták vezérszónoka Eötvös volt.

Vallásunk elismertetése az utolsó rendi országgyűlésre 1847—48-ra maradt, de itt sem ment egyszerre. Az ügy 1848 febr. 19-én a községi választói jog kérdésénél került szóba, mit a törvényjavaslat a törvényesen bevett vallások valamelyikéhez akart kötni. Bohus János, Arad egyik követe, azt indítványozta, hogy hagyják ki ezt a feltételt. Célja ugyanis az volt, hogy a zsidók is polgári jogokat nyerjenek vele. Kossuth az érdemesebb zsidókat is fel akarta ruházni választói joggal. Csausz János, Nagybánya követe, Kossuth módosításához csatlakozva azt kívánta, hogy a polgári jogokat az unitáriusokra is terjesszék ki. Az indítvány visszhang nélkül hangzott el a zsidó kérdés szenvedélyes vitájában. Március 31-én Kossuth a kerületi ülésben javaslatot nyújtott be 5 §-ban. Az első: *az unitárius vallás törvényesen bevett vallásnak nyiváníttatik.* Az idők jele volt, hogy mind az öt cikkelyt egyhangúan elfogadta az alsó tábla s nyomban átküldötte a főrendekhez. Itt ápr. 2-án tárgyalták. Egy hang sem emelkedett az első cikkely ellen. A javaslat ápr. 11-én nyert szentesítést.¹

Az egyházi kápviseelő-tanács ápr. 18-án az általános öröm és lelkesedés hatása alatt íratot határoz küldeni a királyhoz, a nádorhoz és miniszterelnökhöz. Utóbbiból álljanak itt e sorok, melyek jellemzően mutatják a lelkeket akkor foglalkoztató eszméket. Olyan hitfelekezet nevében szólunk, „amely távol van, hogy a sectizmust az álladalom felébe emelje, mely távol van, hogy ne a státus céljait ismerje a legfőbbeknek, a legszentebbeknek. Hitfelekezet nevében szólunk, amelynek erős meggyőződése, hogy a honnak hazafiak, nem felekezet-emberek kel- lenek, melynek erős meggyőződése, hogy a *nevelés ügyét az álladalomnak kell rendezni és vezetni*; hogy e tekintetben, miután a lelkiismeret szabadsága biztosítva van, *vallásfelekezet nem létezhetik.* Üdvözljük a nevelés terén is a szép magyar hazát, mely a vallásszabadság mellett a nemzeti nevelés elvét is a státus-épület alapjául fekteti“.

¹ Dr. Kiss Ernő: Az unitárius vallás törvénybeiktatása a pozsonyi országgyűlésen, Ker. Magvető, 1906.

Olyan nagy volt az egyház öröme a sok szenvedés és kínzás, a sok megaláztatás és vagyonukból való teljes kifosztás után, hogy ez a nagy öröm megakadályozta az első pillanatokban a különben óvatos és gondos egyházvezetők higgadt megfontolását. Ez az üdvözlő irat — kellően meg nem fontolva — elmegy az oktatásügynek állami gondolatáig s a nagy lelkesedéstől nem veszi észre, hogy egész multjával, összes eddigi törekvéseivel ellenmondásba jut. Kovácsi a tanács őszinteségében² is kételkedik, mit azzal bizonyít, hogy az egyház a végrehajtásnál nem volt oly buzgó, mint amilyen lelkes a felirata, mert a vagyon és jövedelem kimutatásának felküldésével késlekedett. De bizonyítja főképp az egyházi tanács későbbi magatartásával. Eötvös miniszter ugyanis a törvénycikk végrehajtása érdekében 1848. szept. 1-re értekezletet hív össze. Ennek célja: az egyházaknak adandó közálladalmi segélyezés. Az 1848 jun. 18. főtanács — habár akkor mi unitáriusok még nem kaptunk meghívót — bizottságot küld ki azzal az utasítással, hogy szerepük csak a tájékoztatás, de döntően nem határozhatnak semmit, azonban már most utasításul adja, hogy minden összeolvasztási terv ellen nyilatkozzanak. Juliusban megérkezett a meghívás is. A bizottságnak kiadott részletes utasítás alapos, megfontolt munka. Kifejtett alapelvei ezek: I. közjogi tekintetben: 1. A vallás és lelkiismeret szabadsága mindenképp előtt teljesen és határozottan biztosítottassék. 2. A vallásváltoztatás bármely gátjai és akadályai megszüntessenek, teljes szabadsága kimondassék. 3. Vegyes házasságoknál egyházi áldás megtagadása, reverzális megszüntessenek. 4. Polgári házasság; addig is válóperekben az egyházi bíróság ítélete máshová felebbezhető ne legyen. 5. Ó-naptár eltörlése, ünnepek minden ker. felekezetenél ugyanazok és egyenlő számú napokon. 6. Bevett vallások püspökei, személyzete egyenlő jogokkal és szabadalmakkal birjanak. 7. Keresztelés, esketésnél, temetésnél, csábítás, térítés szigoruan büntettessenek. 8. Vallás- és közoktatási minisztériumban minden felekezet részére külön osztály állíttassék. 9. Minden felekezet híveire egyenlő jog- és teherviselés. 10. Hivatalos levelek portómentesen szállíttassanak. II. Az előterjesztés második része az *egyházi szükségek fedezésére* nézve következő utasításokat adja: 1. Az országos, vagy fejedelmi adományok szekularizáltassanak. 2. Magánosok alapítványai sértetlenül birtokban és használatban hagyassanak, akár a multban tétettek, akár jövőben fognak tétetni. 3. Az urbériség és dézsma megszüntetésével elenyészett papi jövedelmek kárpótoltassanak. 4. A kepe megszüntettessék kárpót-

² Kovácsi Mikó Lőrinc életrajza, K. Magvető, 1872. 288. l.

lással. 5. Régebb az egyházi kormányzatra nézve püspöki szék név alatt létezett, jelenleg pedig képviselő egyházi tanács név alatt fennálló testület tagjai, legalább is 12 számig rendszeres fizetéssel láttassék el. 6. Az oskolamesterek szorosán az egyházi személyzethez tartozván, a státus segedelme rájuk is kiterjesztendő. 7. Az elaggott egyházi személyek és özvegyeik iránt gondoskodás történjék. 8. Az eklézsiák jövedelmei és vagyona bántatlanul meghagyandó.

A tanintézeteket illető kívánságok: 1. Leghelyesebb lenne, „ha a tanintézetek egyáltalában vallásfelekezetekhez kötve nem volnának s azok felől minden valláskülönbség nélkül a közálladalom rendelkeznek; de miután ezen eszmére megérve az ország lakói még nincsenek s miután félhető, hogy ennek alkalmazása jelenleg nyelv- és vallástusákat idézne elő, ennél fogva ezúttal legalább annyit lehetne és kellene tenni, hogy a haza különböző részeiben országos költségen minden valláskülönbség nélkül *egyetemek* állíttassanak fel, melyek mellett ha theologiai fakultás is létesíttetnék, azon esetben a vallástudományak a dogmákra vonatkozó ágait minden bevett vallásfelekezetűeknek saját vallásukbeli tanárok tanítsák és az ilyenek azokból, kiket az illető hitfelekezetek felajánlanak, neveztesse ki.” 2. Az egyetem helyéül Kolozsvár jelöltessék ki. De határozottan tiltakoznak azon felmerült gondolat ellen, hogy ez a kath., ref. és unitárius tanodák összeolvasztásából keletkezzék. Erre három okot hoznak fel: a) így nem volna országos intézet s a görögkeletiek és ág. hitkonok terheiben nem vennének részt; b) nekünk a kolozsvári egyetlen főiskolánk, papképző intézetünk is híveink adományából épült s ha megszűnnék s jövedelmei is elvételnének, vallásunk fennmaradása s függetlensége halálos csapást szenvedne; c) A vallások egyenlősége és viszonyosságának elve ki van mondva, tehát nem kellene felekezeti szempontból kiindulni; de ha vallásunk *egyetlen* főtanodája megszűnnék s a többi felekezetek számos intézetei megmaradnának, reánk nézve épen az egyenlőség és viszonyosság elve volna megsemmisítve: ami reánk, unitáriusokra nézve élet és halál kérdése. Az az érv sem döntő, hogy az egyetem létesítésével kolozsvári főiskolánk feleslegessé válnék, mert ez nem ad jogot magánalapítványaink elvételére. 3. Azon esetre, ha az összes felekezetek tanintézetei teljesen meg nem szűnnek, „nyilvánítjuk, hogy valameddig bármely vallásfelekezet bármely tanítóintézetét s az efelőli rendelkezést megtartandja, mindaddig mi unitáriusok is minden tanítóintézetünket hitfelekezetünk teljes szabad rendelkezése alatt megtartjuk s ezen jogunkról létünk feláldozása nélkül le nem mondhatunk.” Iskolai szükségünk fedezésére az állam segélyére méltó igényt

tartunk. A tanárok és tanítók fizetésének megállapításánál az legyen az elv, hogy tisztességesen megélhessenek.

Az értekezlet *csak tanácskozik, döntőleg nem határozhat*; minden egyházi és iskolai reform kérdésében a minisztérium hallgassa meg a főtanácsot. Végül az egyházi és iskolai elvett vagyon és jövedelem visszaszerzése iránt az egyház felterjesztést fog tenni abban a reményben, hogy az alkotmányos kormány végre valahára elintézi ez ügyet s kárpótol a szenvedett veszteségekért és sérelmekért. Mikor ezt az utasítást 1848 augusztus 13-án tárgyalták, ugyanazon gyűlésen terjesztették elé a keresztúri kör felterjesztését, melyben rosszalását fejezi ki afölött, hogy a kolozsvári különböző felekezeti tanárok értekezletén felmerült közös egyetem eszméjét, melyeket a többi felekezetek tanácsai „hazafiúi örömmel” fogadtak, a mi főtanácsunk elutasította. A kör valami kósza hírnek ugrott be. A kolozsvári tanárok terve a főtanács előtt nem fordult meg. Az sem való, hogy a többi egyházak főhatóságai elfogadták volna. Csak annyi igaz belőle, hogy „némely tudománybarátok” gondolkoztak arról, hogy a három társintézet összeolvastásával lehetne egyetemet létesíteni s egymás között beszélgettek, de a kivétel kérdésében semmiben sem állapodtak meg. A rosszalásnak semmi alapja nincs s a kör igyekezzék máskor „nem költeményes, hanem a valóságnak megfelelő értesülést” szerezni.

A miniszternek abból a tervéből, hogy az egyházak szükségletei „közálladalmi segélyezéssel” fedeztessenek, semmi sem lett. De nem valósultak meg azok a haladószellemű kívánságok sem, melyeket egyházunk vezetői kifejeztek: az állami oktatás, a polgári házasság, az állami vagyonnak az egyházaktól való visszavétele sem. S még egy félszázad volt szükséges és sok küzdelem, érvelés, míg a polgári házasság a törvénykönyvbe becikkelyezett. A tanács utasításában oly fenntartások és kikötések vannak, melyek az elvileg elfogadott állami patronátus eszméjével ellenmondásokban vannak.

Megkezdődött a szabadságharc, az események rohamosan követték egymást. Meg kellett tenni az intézkedéseket az 1848/49-i isk. év megnyitására. Okt. 23-án kimondják, hogy az iskola az alosztályúakra nézve nov. 1-én nyílik meg, a filozófiai tanulmányokat hallgatókra nézve a tanév megnyitását bizonytalan időre elhalasztják. Nov. 5-én megnyitják a különben is üresen álló iskolát a menekültek s különösen az özvegyek és árvák részére. 1849 jan. 14-én intézkednek, hogy 20-án a tanítás megkezdődjék. De nem történt meg. Febr. 4-én jelenti az igazgató, hogy több gyerek jelentkezett. Határozzák, hogy még e héten meg kell kezdeni a tanítást úgy, hogy a professzorok „a mostani szorult körülmények között” az alosztályiakat tanítsák.

Febr. 25-én jelenti az igazgató, hogy „az iskola kórodának elfoglaltatott az álladalom által“, a tanítás a konzisztórium teremben és a Taufer-házánál foly, de a 70-re szaporodott tanulók nem férnek. Megbizzák az igazgatót és pénztárnokot, hogy a professzori szegeletház szomszédságában levő Wesselényi háznál a felső emelet szobáit a főbíróval egyetértve szerezzék meg. Ápr. 10-én jelentik, hogy a kormánybiztosnál eljárásuk sikertelen volt. Most a városi tanácsot keresik meg. Ápr. 22-én jelentik, hogy megkapták a Redut hátsó részében levő 5 szobát, hol a tanítást Szentgyörgy-napkor megkezdették.

A tanítás a városi „köztáncsterem“ (redut) épületében átengedett szobákban folyt, 1850 febr. 17-ig, mikor a vidéki katonai parancsnokság ezeket a szobákat is lefoglalta s a kollégium a belső Farkas-utcai u. n. nagy vármegyeház négy szobájába volt kénytelen átköltözni. Ápr. 29-én iskolánk innen is „elutasított“, de most más helyet nem adtak, amiért kénytelenek voltak a konzisztórium háznál levő Brassai-szállásra vonulni. Ez azonban a kevés szoba miatt nem volt alkalmas. Ezért az E. K. Tanács május 5. ülésén megkereste a helybeli tanácsi bizotmányt, hogy a sikátorban levő s egy Wilhelm-ezredbeli szabó által lakott házunkat üríttesse ki e célra. Sikertelenül kiürítették, nem kaptam rá adatot. Az aug. 15—16-án tartott főtanács (16. jk. p.) kérelmezett a katonai parancsnoksághoz, hogy a kollégium épületéből a katonai kórházat vitesse ki s az épületet okt. 1-re adja vissza. A szept. 22-i E. K. Tanácsi ülés határozta, hogy az iskolát nov. 1-én meg kell nyitni. Egyben körlevelet küldöttek a papokhoz, hogy buzdítsák az ifjúságot az iskolábamenésre, de figyelmeztessék őket, hogy itthagyt portékáikra, mint elveszettek, nem számíthatnak. Urbán vidéki katonai parancsnok szept. 23-ról a helyreállításokról és kiigazításokról kéri a költségvetést, hogy a szükséges pénzt felsőbb helyen utalványoztathassa. Az igazgatóság azonban nov. 9-ről azt jelenti, hogy a tanítást nem lehet megkezdni, mert padok, asztalok, fekete táblák, folyósói lámpások, csengettyű hiányzanak még s lépéseket kellene tenni, hogy a katonaság által elvitt tanszerek adassanak vissza. Ezek visszaszerzése iránti lépéseket azonban a Tanács nem látja most tanácsosnak s későbbre halasztja.

Az igazgatóság végre dec. 20-ról jelenti, hogy mivel a diákok száma nagyon csekély, elég lenne a szenior mellé 6 esküdt és 1 jegyző. Ebből látszik tehát, hogy a tanítás megkezdődött.

Dec. 27-én az igazgató és pénztárnok utasítatnak, hogy a már megtett és ezután teendő igazítások költségeiről tegyenek jelentést. Jan. 4-én beadják a kimutatást, melyet elkülde-

nek a cs. kir. vidéki hivatalhoz a pénz kiutalványozása végett. Apr. 13-án jelentik, hogy a hivatal a kimutatást nem tartja jónak, a taneszközökben esett károkról külön jegyzék adandó, hogy a tettesek után nyomozni lehessen. A tanács azt válaszolja, hogy a katonai és polgári kormányzóság mult évi rendeletében reánk bizta a mesteremberekkel való alkudozást, az okmányok mutatják a munkák szükségét és valóságát. Kérik tehát a kiadott 295 frt 28 krt és még szükséges 88 frt 48 kr utalványozását ezüstben. Az ügy még az 1853 febr. 7. főtanácson is előfordul, hogy az iskola átalakítása sok költségbe került s még se lehetett még befejezni és kérni kellene a költséget. Elfogadják, minthogy a városi tanács már régebben meghatározta becsú útján az iskolaépületnek, mint szállásnak, évi bérét. Megkapták-e a költséget, nem tudom. 1851 febr. 9-én azonban a katonaság által elvitt csengettyü megkerült.

A szabadságharc szerencsétlen kimenetele után szomorú sors szakadt a nemzetre. A következő évtized a néma tőrés és szenvedés korszaka. A nemzet legjobbjai eltűntek a közélet teréről. A halál csendje feküdt a magyar földre és lelkekre. Brassai, Dózsa Dávid, Gyulai, Jánosi, Kemény Zsigmond, Mentovich, Szász Károly, Szilágyi Ferenc és Sándor eltűntek Kolozsvárról. Ki erre, ki arra, amerre lehetett. Egyedül Kőváry maradt itt s dolgozott visszavonultan, fáradhatatlanul. Berde Aron 1852 okt. elején megindítja Erdélynek akkor egyetlen lapját, a *Heti Lapot*, mely a megszűnt *Kolozsvári Lap* helyére lépett. De csak gazdasági, ipari, kereskedelmi kérdésekkel foglalkozott. Egyéb tiltva volt. De már 1855 márciusában megszűnt. Berdét minden héten a rendőrségre idézték, vallatták, gyötörték egyes szavakért, mondatokért, vagy cikkekért. Bele fáradt, megunta s beadta a kulcsot. Ez év tavaszán Erdélyben egyetlen magyar lap sem volt.

A kolozsvári sajtó 1842-ben 20 önálló munkát adott ki. 1850—1856-ig az egész Erdély alig termelt 20 önálló művet, az iskolai könyveket, halotti beszédeket, stb. nem számítva. A színházban 1849 közepétől 1850 őszéig német társulat működött. 1850 szept. 24-én adták, „hosszabb száműzés után”, az első magyar darabot. A lelkek nyomottsága miatt a német társulatnak sem ment s azért felváltva magyar darabot is adtak.³

³ Ürmössy Lajos: Tizenhét év Erdély történetéből. Temesvár, 1894.